

Brazilkou z celého srdce...

Kontakty střední Evropy a Brazílie v 19. století

— Petr POLAKOVIČ, Markéta KŘÍŽOVÁ

Vystěhovalectví z českých zemí do Brazílie dlouhodobě zastiňuje podstatně početnější a literárně i historicky lépe zpracovaná emigrace do Spojených států amerických. Také o českých krajanech v Kanadě, Austrálii nebo na Novém Zélandu, dokonce i v Argentině panuje přinejmenším jisté povědomí. Ohledně Brazílie se jen občas objeví zmínka o tom, jak Jan Antonín Baťa postavil v brazilské pustině několik měst, nebo že se slavný brazilský prezident Juscelino Kubitschek hlásil k českému původu. Kontakty českých zemí a Brazílie byly ale již od počátku 19. století poměrně intenzivní a přitom různorodé.

PRVNÍ PODNIKAVCI

Kořeny českého vystěhovalectví do Brazílie sahají hluboko, k událostem sice velmi známým, ale s českými dějinami zdánlivě nesouvisejícím. Na vítězné tažení Napoleona Evropou zareagoval portugalský regent Jan – budoucí král Jan VI., v té době ovšem panující jménem své duševně nemocné matky Marie I. – útekem. Roku 1807 se až s nedůstojnou překotností a ve zmatku naložil i s celým dvorem, obchodníky a královskou knihovnou na britské loď a odplul do Brazílie.

Po příjezdu jej ovšem čekalo šokující zjištění. Brazílie byla pokládána za velmi bohatou zemi, za „drahokam“ v portugalské královské koruně, ovšem s výjimkou exportních zemědělských plodin toho mnoho nenabízela. Chyběly dokonce i základní potraviny, jen obtížně se hledalo ubytování pro dvacet tisíc osob z královského doprovodu, které si s ohledem na své dvorské funkce nárokovaly jistou životní úroveň. Vzápětí po přesunu dvora byla proto zahájena intenzivní modernizace. V lednu 1808 královský dekret otevřel brazilské přístavy zahraničním obchodníkům. Nejlepší podmínky, tedy nejnižší cla, získali pochopitelně Britové, dlouhodobě ekonomicky angažovaní v Portugalsku. Ale ani podnikavci z jiných zemí nepřišli zkrátka. Právě

mezi nimi najdeme první zdokumentované přistěhovalce z českých zemí.

Na brazilském trhu se nedostávalo většiny spotřebního zboží. Vedle dodávek z Velké Británie, Francie, Německa a Rakouska se tak uplatnilo české sklo, lustry, bižuterie, ale i porcelán a podobné zboží. Již od roku 1807 byl například ve městě Salvador da Bahia usazen obchodník se sklem z Nového Boru, jistý Anton Hubert. V dopisech bratrům do Čech zdůrazňoval, že se má dobře a vedle obchodu se sklem vlastní i rozsáhlé pozemky. Roku 1817 se do Brazílie vydal také jeho bratr Ignatz a o pět let později byl pozván i třetí bratr Augustin s celou rodinou včetně devíti dětí. Ale Augustin se pravděpodobně za moře nedostal, snad proto, že mu krajské hejtmanství

nedalo povolení k vystěhování. Zato byl již v roce 1811 v přístavních registrech zaznamenán příjezd dalšího obchodníka ze země původu *Boemia*, byť pod poportugalštěným jménem José Conrad.

Navzdory zaostalosti brazilského hospodářství a kultury a naléhání evropské Svaté Aliance se portugalský regent rozhodl setrvat v zámoří i po Napoleonově porážce. V roce 1815 vyhlásil v Riu de Janeiro vznik „Spojeného království Portugalska, Brazílie a Algarve“. Brazílie se tedy z kolonie stala rovnoprávnou korunní zemí, což zvýšilo její ekonomický potenciál, nehledě na to, že atraktivitu země posilovala trvalá přítomnost krále a dvora. A rozkvět Brazílie naopak pomáhal umocňovat význam portugalské říše v evropském kontextu.

To se projevilo i v nejvyšších patrech politiky. V roce 1817 se ve Vídni konala svatba arcivévodkyně Leopoldiny, dcery císaře Františka I. Ženich ovšem nebyl přítomen, svatba se konala „v zastoupení“ – neboť jím nebyl nikdo jiný než Pedro, syn nyní již krále Jana VI. (královna Marie předchozího roku zemřela), a tedy dědic Portugalska a Brazílie. V létě následujícího roku pak nevěsta odplula za manželem do Ria de Janeiro. Iniciátorem sňatku byl kancléř Metternich, jenž údajně cíleně zvolil právě Leopoldinu, nejinteligentnější z vdařekschopných arcivévodkyň, neboť pokládal Brazílii z hlediska budoucí rakouské zahraniční politiky za zcela klíčovou. Naproti tomu král Jan VI. hledal ve spojení s konzervativním rakouským císařstvím protiváhu proti narůstajícím liberálním tendencím v zemi.

Markéta KŘÍŽOVÁ

(nar. 19??) působí jako docentka ve Středisku ibero-amerických studií FF UK, věnuje se problematice kontaktů Starého a Nového světa v moderní době.
krizova_ibero@seznam.cz

Petr POLAKOVIČ

(nar. 19??) je doktorandem ve Středisku ibero-amerických studií FF UK a zakladatel Muzea vystěhovalectví do Brazílie v Ralsku.
e-mail

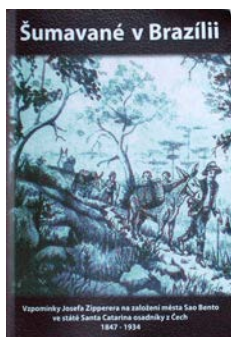
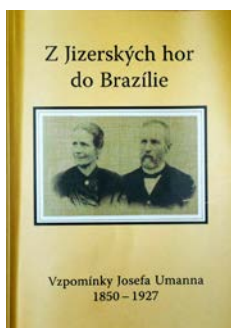
VĚDECKÉ KONTAKTY

Těžko soudit, jakou představu měla Leopoldina o svém budoucím domově. I na počátku 19. století se do střední Evropy dostávaly jen kusé zprávy o Novém světě. Právě to se však arcivévodkyně, vzdělaná a od mládí projevující výrazný zájem o přírodní vědy, pokusila napravit. Vyžádala si totiž na otci, aby s ní do Brazílie – *velkolepé a krásné země plné dobrých lidí*, jak Leopoldina psala před odjezdem sestře Marii Luise – odplulo několik předních rakouských vědců, kteří měli obohatit dosavadní znalosti o jihoamerickém kontinentu a zároveň i sbírky dvorského přírodovědného kabinetu (Vereinigte k.k. Naturalien-Cabinet), z nějž později vzniklo é muzeum.

Výpravu zorganizoval a také financoval sám kníže Metternich spolu s ředitelem tohoto muzea ve Vídni Carlem von Schreibersem. Na cestu do zámoří se vypravily hned čtyři lodě. Dne 10. dubna 1817 vypluly z Terstu dvě rakouské fregaty Austria a Augusta; o několik měsíců později, 13. srpna, z italského Livorna dvě lodě portugalské, Dom João VI a São Sebastião. Někteří účastníci byli i z českých zemí. Na palubě Austrie se například nacházel vedoucí vědecké expedice Johann Christian Mikan, profesor botaniky a zoologie na Karlově univerzitě v Praze, se svou ženou; nebo Johann Emanuel Pohl, absolvent téže univerzity. Na palubě Augusty pluli zoolog Johann Natterer z Laxenburgu u Vídně, ale také jeho pomocník narozený v Čechách Dominik Sochor, lovec a taxidermista (zodpovědný za preparaci vzorků brazilské fauny zasílaných do Evropy), a botanik a zahradník Heinrich Wilhelm Schott původem z Brna.

Na palubě lodi Dom João VI doprovázelo arcivévodkyni Leopoldinu na devět set osob. Jmenovitě známe jen několik z nich: například funkci dvorního knihovníka vykonával Rochus Schüch, původně gymnaziální profesor v Opavě, jenž pocházel z Linhartic u Moravské Třebové. V Brazílii později pečoval o malé přírodovědné muzeum v císařském paláci a podílel se na výuce Leopoldina syna, budoucího císaře Pedra II. (V Brazílii zůstal až do smrti.)

Vědecké výsledky expedice byly úspěšné, i když za to někteří její členové zaplatili zdravím, a někteří dokonce i životem. Sochor v roce 1826 podleh l v oblasti Mato Grosso žluté zimnici, rakouský malíř Johann Buchberger zase utrpěl vážný úraz při pádu z koně a brzy po návratu do Vídně na jeho následky zemřel. Mezitím se ale práce ostatních kolegů dočkalo velkého ohlasu. V roce 1821 bylo ve Vídni v Harrachově paláci, k tomu účelu císařem speciálně pronajátém, otevřeno takzvané Museum Brasilianum.

Zde bylo vystaveno několik tisíc druhů brazilské flóry a fauny i kresby a akvarely dalšího z malířů výpravy, Thomase Endera. Ostatně i sama Leopoldina posílala domů živé i preparované exempláře brazilské fauny.

Kustodem celé výstavní expozice se stal Pohl. Jeho dílo *Cesty vnitrozemím Brazílie* (Reise im Inneren von Brasilien, 1832) četla a oceňovala vzdělaná veřejnost. Pohl v zámoří významně obohatil i repertoár své vědecké činnosti díky tomu, že zde během deseti let nasbíral na čtyři tisíce rostlinných druhů. Do Vídně dovezl živého kajmana, pásovce a také „divochy“ z kmene Botokudo, muže a ženu (která již v Evropě porodila dítě, to ale krátce nato zemřelo). Dochované dokumenty k Pohlůvě „zásilce“ ukazují, že ani on, ani rakouští celní úředníci nerozlišovali mezi americkými domorodci a zbytkem exotické menažerie. Během pobytu v rakouské metropoli – ubytování a „vystavování“ byli přímo v císařském paláci – také byli podrobeni detailnímu zkoumání Pohla a jiných přírodovědců, podrobně popsání a nakreslení.

S Leopoldinou samozřejmě odpluli z italského Livorna do Brazílie i příslušníci jejího dvora, diplomaté a obchodníci. První dvorní dáma, hraběnka Kühnburg, ve svých dopisech zmínila, že se na lodi nachází i jistý Wenzel Bergner z Rumburku v Čechách se synem, s úkolem prověřit pro rakouské výrobky exportní možnosti do Brazílie. Jak úspěšný byl, to lze jen těžko zjistit. Sám ale zjevně neviděl setrvání v zemi jako perspektivní: z registru přístavu v Riu de Janeiro o pohybu osob se dozvídáme, že se *Wenceslau Bergner, austríaco (Boemia)*, dne 6. dubna 1821 vydal do Amsterdamu.

„VYSTĚHOVANCÍ“ DO BRAZÍLIE

Narůstající britský tlak i hospodářské a politické problémy v Portugalsku přiměly v roce 1821 krále Jana VI. k návratu do Evropy. Svého nejstaršího syna zanechal v Riu ve funkci regenta. Ani ne rok nato, 7. září 1822, byla ale vyhlášena nezávislost Brazílie na metropoli a v říjnu téhož roku vznik brazilského císařství. V jeho čele stanul a pláštěm z tukaniho perí byl 1. prosince 1822 během slavnostní inaugurace zahalen právě Pedro. Jinými slovy, k osamostatnění Brazílie došlo po dohodě uvnitř panovnického rodu, ve snaze předejít krvavým válkám za nezávislost, které se ve stejné době odehrávaly ve španělsky mluvících regionech Nového světa (diplomatické uznání samostatné Brazílie Portugalskem přišlo až v roce 1825).

O roli Leopoldiny v aktu vyhlášení nezávislosti historikové stále debatují; často je její podíl

hodnocen jako velmi důležitý – dokázala přesvědčit manžela k rozhodujícímu kroku a sama se ztotožnila s Brazílií jako svou novou vlastí. V dubnu roku 1823 psala do Vídně císaři Františkovi: *Co se mne týče, drahý otče, buďte vždy přesvědčen o tom, že (...) jsem Brazilkou z celého srdce, neb mne k tomu nutí povinnosti manželky a matky; a vděk vůči věrnému lidu, který se za nás postavil, když jsme se ocitli opuštěni všemi mocnostmi, bez toho, aby se obával obětí či nebezpečství.*

Panovnický pár se horlivě pustil do další etapy modernizace země. Bylo třeba vybudovat národní armádu – vojáci byli verbováni v různých částech Evropy. Totéž platilo o kolonistech, kteří měli pozvednout brazilské zemědělství, řemesla i školství. Organizací přístěhovalectví byl pověřen muž mnoha talentů, ale také nepřilíší pozitivní reputace, lékař, obchodník a polyglot Anton Georg Schäffer. Tento rodák z bavorského Münnerstadtu se v letech 1815–1817 angažoval v neúspěšném ruském pokusu (pod zástěrkou americko-ruské společnosti) o obchodní kolonizaci Havaje, což skončilo velkou finanční ztrátou a mezinárodní ostudou. To ale Schäffera nezastavilo. Naopak, obrátil svou pozornost právě do Brazílie. Již v roce 1821 založil v Bahii soukromou kolonii, kterou nazval podle země svého původu Frankental. Není bez zajímavosti, že Schäffer ještě jako student absolvoval půlroční stáž v lékárně u Adama Menchika v Chrudimi a v Ertlově lékárně v Trnavě. Mezi obyvateli Frankentalu byli Schäfferovi rodinní příslušníci, několik přátel z Ruska a jako ředitele kolonie si vybral stavitele Philipa Henninga z Wertheimu.

V roce 1822 vznikla v Bahii další zemědělská kolonie, Leopoldina, jejímž vedením byl pověřen vědec a cestovatel Georg Wilhelm Freyreiss. A o dva roky později byla založena na jihu Brazílie, ve státě Rio Grande do Sul, úspěšná osada São Leopoldo. Mezitím již Schäffer pobýval v Evropě. Vydal se na cestu s pověřením císaře Pedra I., přesto ale spíše pokradmu, jelikož Brazílie ještě nebyla evropskými mocnostmi, a dokonce ani samotným Portugalskem uznána jako samostatný stát. To ovšem Schäfferovi nezabránilo prezentovat se v hodnosti majora brazilské armády a rozdávat evropským panovníkům svou knihu o Brazílii, v exkluzivní kožené vazbě.

Jeho první kroky vedly do Vídně. Navzdory své původní entuziastické víře v budoucnost portugalsko-brazilského impéria ale kníže Metternich a potažmo ani císař neprojevili pro jeho aktivitu velké nadšení. Neměli totiž zájem na tom, aby z monarchie odcházeli práceschopní muži za oceán. Schäffer pak zamířil do německých

Literatura

B. Kann – P. Souza Lima (eds.), *Cartas de uma imperatriz, São Paulo* 2006; M. Cassotti, *A biografia íntima de Leopoldina. A imperatriz que conseguiu a independência do Brasil*, Rio de Janeiro 2015; C. H. Oberacker, *A Imperatriz Leopoldina, Sua Vida e Sua Época*, Rio de Janeiro 1973; E. S. Ramírez – A. J. Lacombe, *As relações entre a Áustria e o Brasil 1815–1889*, São Paulo 1968; P. Štěpánek, *Afinidades históricas e culturais entre o Brasil e a República Tcheca*, Brno 2008.

zemí, kde se mu podařilo nalákat k přesídlení několik tisíc zájemců. Bavorský král prý na rozdíl od Metternicha prohlásil, že komu se v jeho království nelíbí, může jít.

Přes kritiku, především ze strany emigrantů, kteří uvěřili barvitým lícením Nového světa a následně se potýkali s nepříznivým klimatem a nezvyklými pracovními úkoly, a neblahou přezdívkou, kterou si Schäffer vysloužil – *prodejce duší*, lze říci, že svůj nelehký úkol splnil. Skutečně otevřel Brazílii evropskému přistěhovalectví. Nicméně ani jeho vlastní kolonie v Bahii neprosperovala, jak by si představoval (i když po smrti po sobě zanechal značný soukromý majetek v podobě kávových plantáží obdělávaných otroky), a císařský dvůr odmítl ocenit jeho zásluhy udělením titulu vikomta, jenž požadoval. Zemřel ve Frankentalu v roce 1836.

Právě na první vlnu německé migrace do zámoří reagoval německý spisek, který v roce 1830 vydal v českém překladu Václav Rodomil Kramérius pod názvem *Vystěhovanci do Brazílie aneb Chaloupka u Gigitonhonhy*. Přestože obsahuje některé zcela absurdní motivy (jako je uvržení bělocha do otroctví) a líbivě sentimentální zakončení, v němž dominuje postava vlídné císařovny Leopoldiny a její soucit s trpícími krajany, celkově nabízela poměrně realistický obraz utrpení a obtíží, které vystěhovalce v zámoří čekaly.

Někdy mezi lety 1820 a 1830, tedy v době Schäfferova evropského angažmá, se do Brazílie vydal asi nejslavnější český vystěhovelec všech dob, Jan Nepomuk Kubíček z Třeboňska, pradědeček pozdějšího brazilského prezidenta Juscelina Kubitscheka. Nevíme, zda se nechal naverbovat do brazilské armády, nebo si zaplatil cestu sám a prostě se chopil příležitosti, jelikož novému státu se nedostávalo ničeho, a tím méně pak zručných řemeslníků. Nevíme ani, jestli odešel tajně – neboť, jak již bylo zmíněno, rakouské úřady rozhodně vystěhovalectví nepodporovaly –, nebo s platným cestovním pasem... Jisté je jen to, že se *João Alemão*, jak Kubíčkoví přezdívali, v novém prostředí neztratil. V roce 1831 se usadil ve městě Serro ve státě Minas Gerais. Pracoval jako truhlář, oženil se s Teresou de Jesus Aguiar. Svým potomkům odkázal slušný majetek,

včetně dvou domů, a z jeho tří synů se ten, jenž měl po otci jméno João Nepomuceno, stal viceprezidentem státu Minas Gerais.

POČÁTEK MASOVÉHO VYSTĚHOVALECTVÍ

Mezi lety 1831 a 1850 snahy brazilské vlády o podporu imigrace nakrátko zeslábly, neboť pozornost vyžadovaly vnitropolitické záležitosti. Nicméně v roce 1850, již za vlády Pedra stejnojmenného syna, byla založena velká kolonie v zálivu São Francisco ve státě Santa Catarina. Dostala jméno Joinville, po princí de Joinville, jednom ze synů Ludvíka Filipa I. Orleánského, bývalého francouzského krále, a manžele sestry císaře Pedra II., Francisky. Osídlovací projekt Joinville byl tak významný, že německé přepravní společnosti zřizovaly přímé linky z Hamburku do Joinville.

Právě klesající cena zaoceánské přepravy, v důsledku zavádění parolodí, byla pro mnohé vystěhovalce rozhodujícím podnětem. Zpočátku do Brazílie odcházeli Němci, především z okolí přístavů Hamburk a Brémy, a také Italové, které lákala relativní jazyková blízkost. Od roku 1860 se ale již v seznamech cestujících objevují i vystěhovalci z Rakouska, někteří z českých zemí.

Samozřejmě v této době byly hlavní destinací evropských vystěhovalců Spojené státy americké. Ale byly zaznamenány i případy, kdy se rodiny rozdělily, jeden bratr s rodinou odešel do USA a druhý do Brazílie. Z hlediska obyvatel Německa i Rakousko-Uherska mohla hrát roli skutečnost, že Brazílie byla císařstvím, tedy politickým systémem obdobným těm evropským, zatímco USA nabízely nezvyklý, zneklidňující republikánský systém vlády. Na druhé straně přetrvávající otrokářský systém (až do roku 1888) nezůstal nepovšimnut dokonce ani českými noviny té doby.

Dne 17. června 1874 uzavřel císař Pedro II. oficiální dohodu s podnikatelem Joaquimem Caetanem Pintem. Tento dokument osvětluje některé z preferencí brazilské imigrační politiky. Pinto slíbil, že dodá do Brazílie během deseti let sto tisíc evropských imigrantů, a to těchto národností: Němci, Rakušané, Švýcaři,

Italové ze severu, Baskové, Belgičané, Švédové, Dánové a Francouzi. Jasně preferovanou profesí byli zemědělci, nejlépe ve věku 2 až 45 let, pokud se nejednalo o „hlavu“ rodiny, která mohla být i staršího věku. Dvacet procent imigrantů mohlo být jiných profesí. Věk dětí byl posunut nad hranici kojeneckého věku zřejmě z důvodu náročné a nebezpečné cesty přes moře, která i v této době trvala nejméně jeden měsíc, cestu do vnitrozemí po řekách na vorech nebo pěšky nepočítaje.

Vedle ekonomických cílů měla podpora přistěhovalectví i rozměr strategický. Brazílská vláda se snažila obsadit sporné území při hranici s Argentinou, a tím si do budoucna zajistit vymezení jižního brazilského státu Rio Grande do Sul. A přistěhovalectví opravdu skokově narostlo. Projevovalo se to i v českých zemích, odkud v sedmdesátých a osmdesátých letech 19. století již neodcházeli jednotlivci, ale celé široké rodiny, někdy i větší část celé vesnice. *Bo-emios* drželi při sobě, usazovali se v koloniích Joinville, São Bento do Sul a Brusque ve státě Santa Catalina nebo v Nova Petropolis, Venancio Aires, Candelarii a dalších městech v Rio Grande do Sul. Obvykle získala vystěhovalecká rodina 25 hektarů pralesa. Z hlediska českého sedláka se to mohlo zdát jako nesmírné bohatství, jeho obdělávání ale bylo vykoupeno velikou dřinou v nezvyklém podnebí.

V roce 1888 bylo Zlatým dekretem definitivně a konečně nezvratně zrušeno v Brazílii otroctví. Dekret vydala dcera císaře Pedra II., princezna Isabel, která za nemocného a tehdy v Evropě pobývajícího otce vládla jako regentka. Dekret byl přijat se všeobecnou nevolí; rok nato císařská rodina odešla do exilu ve Francii a Brazílie se stala republikou. To ale neznamenalo konec imigračních pobídek. Naopak, po zrušení otroctví se záhy projevil nedostatek pracovních sil. Zejména majitelé kávových plantáží rekrutovali cizince všech národností, aby zajistili sběr a zpracování tohoto lukrativního exportního artiklu. V roce 1891 se tak díky zprostředkování italského agenta Neodariho z Udine dostalo na kávové plantáže v Piraju, ve státě São Paulo, asi dvacet moravských rodin z Trojanovic pod Beskydami. Pokračovalo i zakládání zemědělských kolonií na jihu, a i sem přicházelo mnoho Čechů a českých Němců, až do konce 19. století. Výrazné české stopy nalézáme ve městech Jaguari, Guarani das Missoes, Ijuí a dalších – mnozí potomci přistěhovalců zde žijí dodnes. ■

Tak trochu lidožrouti?

Kanibalismus jako cesta k moderní brazilské identitě

— Šárka GRAUOVÁ

V předmluvě k Andradově básnické sbírce *Brazilové dřevo*, datované květnem 1924, velký mecenáš saopaulského modernismu Paulo Prado s rozverností pro toto hnutí příznačně napsal: *Při jedné cestě do Paříže Oswald de Andrade z výše ateliéru na náměstí Clichy – pupku světa – oslněn objevil svou rodnou zem. Návrat do vlasti (...) mu pak ten překvapivý objev, že Brazílie existuje, potvrdil. Dotyčný fakt, který již někteří podezíravě tušili, mu otevřel oči k zářivému vidění nového světa, neprozkoumaného a tajemného.* Prado tím nechtěl ani tak vyjádřit obecně známou zkušenost, že to, co nám je vlastní, nejlépe zahlédneme odjinud, jako spíš vyhlásit úsvit nového období brazilských kulturních dějin, kdy se to, co Brazílie přirozeně skýtala, šťastně potkalo s tím, co Evropa právě hledala: novou éru brazilového dřeva.

PRVNÍ BRAZILŠTÍ DODAVATELÉ, PRVNÍ FRANCOUZŠTÍ INFORMÁTOŘI

Brazilové – česky též pryzylové nebo fernambukové – dřevo, jehož si v Evropě tkalci cenili jako zdroje temně rudého barviva používaného k barvení luxusních látek, bylo prvním brazilským vývozním artiklem. Ten měl natolik velký význam, že se nesmazatelně vepsal do evropských i zaoceánských dějin. Za mořem vtiskl konečné jméno